

PSEUDO-FILON

KSIĘGA
STAROŻYTNOŚCI
BIBLIJNYCH

Przekład i opracowanie:
ks. Łukasz Laskowski

Wydawnictwo WAM • Księża Jezuiti
Kraków 2015

PISMA APOKRYFICZNE

Seria pod redakcją ks. Marka Starowieyskiego

1

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

Tom I/część I

EWANGELIE APOKRYFICZNE

Fragmety. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2003

2

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

Tom I/część II

EWANGELIE APOKRYFICZNE

Św. Józef i św. Jan Chrzciciel, Męka i Zmartwychwstanie Jezusa, Wniebowzięcie Maryi

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2003

3

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

Tom II/część I

APOSTOŁOWIE

Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2007

4

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

Tom II/część II

APOSTOŁOWIE

Bartłomiej, Filip, Jakub Mniejszy, Jakub Większy, Judasz, Maciej, Mateusz, Szymon i Juda Tadeusz, Ewangelisti, Uczniowie Pańscy

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2007

5

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

Tom III

LISTY I APOKALIPSY CHRZEŚCIJAŃSKIE

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2001

6

APOKRYFY SYRYJSKIE

Historia i Przysłowia Achikara. Grota skarbów.

Apokalipsa Pseudo-Metodego

oprac. ks. Antoni Tronina, ks. Marek Starowieyski, Kraków 2011

7

KSIĘGA STAROŻYTNOŚCI BIBLIJNYCH

Pseudo-Filon

oprac. ks. Łukasz Laskowski, Kraków 2015

Tytuł oryginału

Liber antiquitatum biblicarum

Podstawa przekładu

Les Antiquites Bibliques, red. D.J. Harrington,
SCh 229-230, Cerf: Paris 1976, reprint 2008

© Wydawnictwo WAM, 2015

Recenzja naukowa

ks. prof. dr hab. Marek Starowieyski

Korekta

Agnieszka Caba

Projekt okładki

Andrzej Sochacki

Łamanie

Barbara Bodzoń

ISBN 978-83-7767-018-7

NIHIL OBSTAT. Prowincja Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego,
ks. Jakub Kołacz SJ, prowincjał. Kraków, 5 maja 2015 r., l.dz. 25/2015.

WYDAWNICTWO WAM

ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków

tel. 12 62 93 200 • faks 12 42 95 003

e-mail: wam@wydawnictwowam.pl

www.wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY

tel. 12 62 93 254-256 • faks 12 62 93 496

e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA WYSYŁKOWA

tel. 12 62 93 260, 12 62 93 446-447

faks 12 62 93 261

e.wydawnictwowam.pl

Druk i oprawa: Drukarnia Wydawnicza, Kraków

Wstęp

Starożytność pozostawiła w spadku ogromny obszar literatury powstałej w środowisku żydowskim, żydowsko-hellenistycznym i wczesnochrześcijańskim, którą ze względu na jej odniesienie do Biblii zwie się literaturą międzytestamentalną. Jest to dziedzina poddawana intensywnym analizom, zwłaszcza po odkryciu dokumentów w Qumran. Rzuca ona światło na problemy badane przez biblistykę i inne dyscypliny teologiczne, ale także przez nauki filologiczne i historyczne.

Miejsca, w których powstawały owe pisma, a zatem także prezentowane w nich idee, gatunek literacki oraz język oryginału świadczą o wielkiej różnorodności środowisk zainteresowanych tego typu twórczością. Ówczesny świat był jednak na swój sposób zglobalizowany, co oddawano greckim słowem *oikoumene*. Stąd wcześniej pojawiała się potrzeba tłumaczeń, zwłaszcza niektórych dzieł, zawierających idee szczególnie popularne. Była to *blogosławiona wina*, ponieważ dzięki wielości istniejących wersji mamy dziś dostęp do pism, których oryginały pochłonęły mroki przeszłości.

Wśród literatury międzytestamentalnej szczególne miejsce zajmują apokryfy Starego Testamentu, ziemia dotąd niewystarczająco zbadana. Starożytność przekazała nam dyskusje nad kanonem Pisma św. W judaizmie pojawiła się taka zwłaszcza w kontekście tak zwanego synodu w Jamni, kiedy rabini ostatecznie ustalili kanon Starego Testamentu. Klasyfikację opartą na tej decyzji, powziętej zapewne także w jakiejś opozycji do tworzącego się samodzielnie kanonu chrześcijańskiego, stosował późniejszy judaizm, nazywając pozakanoniczne pisma *zewnętrznymi*. Talmud świadczy o istnieniu wielu dzieł tego typu. Również na marginesie wewnątrzkościelnej dyskusji o kanonie biblijnym pojawiały się katalogi apokryfów. Zawierają je m.in. *Elenchus sześćdziesięciu ksiąg*, *Konstytucje Apostolskie* 6, 16, 3 czy *Dekret Pseudo-Gelazjański*. Wzmianki wprost i aluzje do nich zawarte są w pismach Ojców Kościoła i innych pisarzy.

Jeśli chodzi o gatunki literackie dzieł, które można uznać za apokryfy, to są to przede wszystkim legendy umoralniające, midrasze narracyjne

i nowe aretologiczne. Powstawały one głównie w starożytności. Jednak oddziaływanie zawartych w nich tradycji, połączonych przede wszystkim z pytaniem o to, co w Biblii niejasne lub nieopowiedziane, trwa aż do dzisiaj. W tym nurcie narodziły się apokryfy polskie czy apokryfy staroruskie, których proveniencja pozostaje jedynie w luźnym związku z literaturą starożytną, choć sama jest organicznie związana z tendencjami znanymi z okresu międzytestamentalnego¹.

Wydaje się zatem, że lista apokryfów nie jest zamknięta. Wiele z nich zaginęło, w ich miejsce pojawiły się inne. Ich charakter literacki umożliwił taką klasyfikację. Wśród tych, które zostały uznane za apokryfy mimo nieobecności we wspomnianych katalogach, znajdują się m.in. *Żywoty dwunastu proroków*, *Mądrość Ahikara* i prezentowane niżej dzieło Pseudo-Filona².

1. Wydania tekstu

Pseudo-Filon parafrazuje historię biblijną od stworzenia świata do śmierci Saula w bitwie z Filistynami pod Afek. Jeden z czternastowiecznych rękopisów, zachowany w Fuldzie, zawiera tytuł *Philonis antiquitatum liber*³. Pierwsze wydanie dzieła z 1527 roku nosi tytuł *Philonis Iudaei Alexandrini libri antiquitatum*, choć wewnątrz, w nagłówku tekstu, *Philonis Iudaei antiquitatum biblicarum liber incerto interprete*. Wydawca zamieścił również końcową notkę: *Philonis Iudaei biblicarum antiquitatum libri finis*. Ta wersja pojawia się w wielu późniejszych tytułach, czasem ze zmianami, jeśli chodzi o szyk wyrazów lub obecność imienia autora. Wydaje się, że dodanie przymiotnika *biblicarum* jest dziełem pierwszego wydawcy dzieła⁴.

¹ Por. ANT I-III; *Apokryfy syryjskie: Historia i przysłowia Achikara, Grota skarbów, Apokalipsa Pseudo-Metodego*, tłum. A. Tronina, oprac. A. Tronina, M. Starowieyski, Kraków: Wydawnictwo WAM 2011.

² Por. S. Mędała, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, BiblZw, Tłó Nowego Testamentu 1, The Enigma Press: Kraków 1994, 115-123. Autor określa apokryficzność księgi przez jej porównanie ze stanowiskiem Kościoła, co część z pism uznawanych przez niektórych badaczy za apokryfy sytuuje poza ich zbiorem. Wydaje się jednak, że ujęcie pod względem historyczno-literackim lepiej ujmuje ten temat (tak np. Rubinkiewicz, Charlesworth).

³ Por. M.R. James, *The Biblical Antiquities of Philo*, Society for Promoting Christian Knowledge: London 1917, 26.

⁴ Por. L. Cohn, *Pseudo-Philo und Jerachmeel*, Fs. zum siebsigsten Geburtstage Jakob Guttmanns, Gustav Fock: Leipzig 1915, 173; H. Jacobson, *A Commentary on Pseudo-Philo's Liber Antiquitatum Biblicarum: With Latin Text and English Translation*, AGJU 31, Brill: Leiden 1996, 197.

Zachowany w Wiedniu rękopis proponuje tytuł krótszy: *Philonis Iudaei Antiquitates biblicae*, choć prawdopodobnie jest to dopisek drugiej ręki⁵. Inne spotykane tytuły publikacji dzieła to m.in. *Quaestiones et solutiones in Genesim, Quaestiones super Genesim, Genesis: initium mundi, In Genesim, De successione generationis Veteris Testamenti, Historia Philonis ab initio mundi usque ad David regem*. Niektórzy za tytuł przyjęli pierwsze słowa apokryfu według części rękopisów – *Initium mundi*, ewentualnie odnoszą go do Księgi Rodzaju ze względu na początek narracji i tytułują *Incipit Genesis. Initium mundi* względnie *De initio mundi*⁶. Oczywiście pojawiają się okazjonalnie również inne tytuły, które niekiedy mają formę opisową. Nie zawsze też można stwierdzić, czy rzeczywiście odnoszą się do interesującego nas apokryfu.

Albert Wielki posługuje się czterema różnymi tytułami⁷. Sykstus ze Sieny nasz apokryf zna pod nazwą *Biblicae antiquitates* i prawdopodobnie *De successione generis humani*⁸. Podobny tytuł zawierają pisma Trytemiusza, który wśród dzieł Filona Aleksandryjskiego wymienia *De generationis successu*⁹. Mikołaj z Kuzy interesujący nas apokryf nazywa *Liber historiarum*¹⁰. W podobnym nurcie znajduje się dzieło kard. J.-B. Pitry, u którego Pseudo-Filon funkcjonuje pod nazwą *Chronicon ab Adamo ad Saulem*¹¹.

⁵ Por. H. Jacobson, *Commentary*, 197.

⁶ Por. SCh 229, 29-54, H. Jacobson, *Commentary*, 195-199. Zachowały się dwadzieścia trzy rękopisy tekstu, wliczając w to ekstrakty, i jeden rękopis przekładu hebrajskiego. Na temat zachowanych rękopisów zob. G. Kisch, *Pseudo-Philo's Liber Antiquitatum Biblicarum: Postlegomena to the New Edition*, HUCA 23/2 (1951) 53-67 i SCh 229, 16-18; A.-M. Denis et collaborateurs, *Introduction à la littérature religieuse judéo-hellénistique*, t. I: *Pseudépigraphes de l'Ancien Testament*, Turnhout: Brepols 2000, 413-416.

⁷ *Postilla super Isaiam* 29, 22: *Philo in primo libro legis suae; Commentarii in IV libro Sententiarum*, distinctio 33, articulus 7: *Philo in suo Pentateucho; Problemata determinanda*, quaestio 2: *Philo dicit in libro de factis Patriarcharum; In Osee enarratio* 9: *Philo in libro centum trium quaestionum*. Por. L. Cohn, *Pseudo-Philo und Jerachmeel*, 174-176; B. Schaller, *Zur Überlieferungsgeschichte des pseudo-philonischen Liber Antiquitatum Biblicarum im Mittelalter*, JSJ 10 (1979) 65; H. Jacobson, *Commentary*, 198.

⁸ Wątpliwości biorą się z tego, że obie nazwy występują praktycznie na tej samej stronie *Bibliotheca Sancta*, t. IV, 535. Por. H. Jacobson, *Commentary*, 198. 273.

⁹ *Bibliotheca ecclesiastica in qua continentur De scriptoribus Ecclesiasticis, sanctus Hieronymus etc.*, Hamburgi apud Christian Liebezeit & Theodor Christoph Felginer a. MDCCXIII, 65; T. Reinesius, *Observationes in Suidam*, sumptibus F.C.G. Vogelii Lipsiae MDCCCXIX, 274.

¹⁰ Mikołaj z Kuzy, *Coniectura de ultimis diebus* 14, 98, 5-10; zob. P. Wilpert, *Philon bei Nikolaus von Kues*, w: tegoż [red.], *Antike und Orient im Mittelalter*, Miscellanea Mediaevalia 1, Walter de Gruyter: Berlin, 71-73.

¹¹ J.-B. Pitry, „*Analecta sacra*” *spicilegio solesmensi parata*, t. II: *Patres antenicaeni, Typis Tusculanis MDCCCLXXXIV*, 298.

Na podstawie najdawniejszych rękopisów potwierdzonych najstarszą edycją z 1527 roku ustalili się podwójny tytuł: częstszy *Liber antiquitatum biblicarum* (skracane jako LAB)¹², czyli *Księga starożytności biblijnych*, lub rzadziej używany *Antiquitates biblicae – Starożytności biblijne*. Oryginalny tytuł dzieła, o ile taki istniał, pozostaje nieznan.

Pierwszym autorem, któremu przypisano *Księgę starożytności biblijnych*, był Filon z Aleksandrii. Jednakże katalogi dzieł tego autora nie wymieniają go, chociaż same w sobie wcale nie muszą być kompletne¹³. Pierwsze wydanie tekstu, autorstwa Jana Sicharda, z 1527 roku, umieszcza LAB w jednym woluminie z autentycznymi dziełami Filona¹⁴. Wkrótce jednak wydawcy zrezygnowali z tego, tak że od 1613 roku *Księga starożytności biblijnych* funkcjonowała pod imieniem Filona jako samodzielne pismo¹⁵.

Wcześniej podano w wątpliwość autorstwo Filona. Już Azariasz dei Rossi w swoim dziele *Meor Einajim* z 1573 roku powątpiewał w nie¹⁶. Ostatecznie współczesnymi naukowymi metodami wykluczył taką możliwość Leopold Cohn, opierając się na stylu i słownictwie zachowanego tekstu¹⁷. Według niego przypisanie LAB Filonowi dokonać się mogło na podstawie analogii zbioru pism Filona do pism Flawiusza Józefa. Ten ostatni napisał wielką syntezę historii świata i Izraela pt. *Dawne dzieje Izraela*, zaczynając od stworzenia, a prowadząc narrację aż do czasów sobie współczesnych. Jak wiadomo, analogicznego dzieła nie zostawił po sobie Filon. Stąd wcześniej powstałe kopie, krążące wokół zbioru dzieł Filona, przypisano mu, bo niejako wypadało, by i ten autor miał swoje *antiquitates*. Z tego powodu autora *Księgi starożytności biblijnych* nazywa się dziś powszechnie Pseudo-Filonem.

W roku 1898 L. Cohn opublikował pierwszy współczesny artykuł na temat interesującego nas apokryfu¹⁸. Od tego czasu datuje się rozwój badań nad tym tekstem, przede wszystkim w obrębie judaistyki i biblistyki, z tej racji, że można tam odnaleźć wspólne z pismami rabinicznymi tradycje

¹² W literaturze polskiej najczęściej zostawia się skrót łaciński LAB, który już się przyjął. Zostawiamy go i tu w analogii do Flawiusza Józefa, którego *Starożytności* też zwykle się cytuje jako Ant lub AI. Skrót LAB odnosi się jedynie do łacińskiej, pełniejszej wersji dzieła. O wersji hebrajskiej zob. niżej, ss. 257-259.

¹³ Por. Hieronim, *De viris illustribus* 11; H. Jacobson, *Commentary*, 195.

¹⁴ Por. M.R. James, *The Biblical Antiquities of Philo*, 8; G. Kisch, *Pseudo-Philo*, 81-93.

¹⁵ Por. H. Jacobson, *Commentary*, 196.

¹⁶ Por. tamże; także I. Fröhlich, *Le manuscrit latin de Budapest d'une œuvre historique hellénistique*, AAASH 27 (1979) 153-156.

¹⁷ Por. L. Cohn, *An Apocryphal Work Ascribed to Philo of Alexandria*, JQR 10 (1898) 306n.

¹⁸ Por. tamże.

oraz formy literackie znane z Nowego Testamentu. Istnieją tłumaczenia LAB, w tym komentowane, na języki nowożytny, najważniejsze na francuski¹⁹, niemiecki²⁰, hiszpański²¹ czy angielski²², a także na hebrajski nowożytny²³. Posiadamy ponadto obszerne prace badawcze. Wśród nich trzeba wspomnieć o książce M.R. Jamesa²⁴, wydanej powtórnie z obszernym wstępem L.H. Feldmana²⁵. Nowsze są prace Ch. Dietzfelbingera, *Pseudo-Philo: Antiquitates biblicae (Liber Antiquitatum Biblicarum)*²⁶ i komentarz narracyjny F.J. Murphy'ego, *Pseudo-Philo: Rewriting the Bible* z 1993 roku²⁷, a zwłaszcza monumentalny komentarz filologiczny z wprowadzeniem H. Jacobsona²⁸. Nie ma jednak żadnego opracowania po polsku poza odnośnikami w pracach polskich biblistów²⁹ i rozdziałach we wprowadzeniach do apokryfów³⁰. Nie posiadamy także żadnego całościowego tłumaczenia poza drobnymi fragmentami dzieła³¹. Niniejsze opracowanie próbuje uzupełnić ten brak.

¹⁹ *Les Antiquités Bibliques*, Introduction et texte critiques par D.J. Harrington, traduction par J. Cazeaux, revue par Ch. Perrot et P.M. Bogaert, SCh 229-230, Cerf: Paris 1976, reprint 2008; *Livre des Antiquités bibliques*, trad. et comm. J. Hadot, w: M. Philonenko, *La Bible. Écrits intertestamentaires*, Gallimard 1987, 1227-1392.

²⁰ Ch. Dietzfelbinger, *Pseudo-Philo: Antiquitates biblicae (Liber Antiquitatum Biblicarum)*, w: G. Kümmel, H. Lichtenberger [red.], *Unterweisung in erzählender Form*, JSHRZ, vol. 2, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn: Gütersloh 1975, 92-271.

²¹ A. de la Fuente Adánez, *Antigüedades Biblicas*, w: A. Diez-Macho [red.], *Apócrifos del Antiguo Testamento*, vol. IV, Ediciones Christianidad: Madrid 1983, 195-316.

²² D.J. Harrington, *Pseudo-Philo*, OTP II, 304-377.

²³ A.S. Hartum, *Seper qadmoniot hammiqra'*, Hasseparim hachicconim 5, Hoca'at: Tel Aviv, Jabneh 1967.

²⁴ M.R. James, *The Biblical Antiquities of Philo*, Society for Promoting Christian Knowledge: London 1917.

²⁵ M.R. James, *The Biblical Antiquities of Philo with Prolegomenon by Louis Feldman* (i-cxxxiv), The Library of Biblical Studies, Ktav: New York 1971.

²⁶ Zob. przypis 11 wyżej.

²⁷ F. Murphy, *Pseudo-Philo: Rewriting the Bible*, Oxford University Press: New York, Oxford 1993.

²⁸ H. Jacobson, *A Commentary on Pseudo-Philo's Liber Antiquitatum Biblicarum: With Latin Text and English Translation*, Brill: Leiden 1996.

²⁹ Np. E. Zajac, *Potop w tradycji biblijnej oraz w literaturze judaizmu okresu Drugiej Świątyni*, SBL 1, Wydawnictwo KUL: Lublin 2007.

³⁰ Por. R. Rubinkiewicz, *Wprowadzenie do Apokryfów Starego Testamentu*, WN KUL: Lublin 1987; S. Mędała, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, BiblZw, Tło Nowego Testamentu 1, The Enigma Press: Kraków 1994.

³¹ J. Korczak, *Księga Starożytności Biblijnych (Liber Antiquitatum Biblicarum VIII)*, RTWP 5 (2009) 211-226; *Księga Starożytności Biblijnych (Liber Antiquitatum Biblicarum IX-XIX)*, RTWP 6 (2010) 269-291; *Księga Starożytności Biblijnych (Liber Antiquitatum Biblicarum XX-XXIII)*, RTWP 7 (2011), 259-269.

2. Gatunek literacki

Badania gatunku literackiego *Księgi starożytności biblijnych* doprowadziły do dwóch różnych wyników. Cześć badaczy uznała, że Pseudo-Filon stworzył midrasz, bazujący na rabinicznych tradycjach egzegetycznych i tłumaczący Biblię w celu jej harmonizacji i aktualizacji. Dobrze opisał ten gatunek literacki G. Porton, pisząc, że *midrasz oznacza typ literatury, spisanej lub ustnej, dla której punktem wyjścia jest ustalony, kanoniczny tekst, uważany przez interpretatora i adresatów za objawione słowo Boga, w którym oryginalny wiersz jest wyraźnie cytowany lub uwydatniony*³². Takich zjawisk jednak w LAB nie znajdujemy. Chociaż oczywiście można wyszczególnić cytaty biblijne, to jednak sam autor nie zaznaczał ich miejsca ani – jak należy sądzić – nie miał ambicji analizy kanonicznego tekstu. Stworzył raczej historiograficzną syntezę, ubocznie poświęcając się wyjaśnianiu trudnych miejsc Biblii, a własną tradycję ściśle zespolił z tradycją biblijną, co z reguły nie zdarza się w midraszach³³.

Należy również wspomnieć, że midrasze rozumiane w powyższy sposób należy odróżnić od specyficznego sposobu egzegezy, polegającego na mniej lub bardziej swobodnych interpretacjach tekstu biblijnego w celu naświetlenia jego znaczenia w zmieniającym się kontekście. Chodzi zatem o aktualizację w formie opowiadania (haggady), która obejmuje tekst nieprawniczy. Ten sposób egzegezy znamy z samej Biblii, która interpretuje sama siebie, czy z pism wielu innych autorów. Naturalnie stosował go również Pseudo-Filon. Jest to jednak zagadnienie szczegółowe, o którym należy pamiętać przy lekturze LAB, gdyż większość tekstu ma taki właśnie charakter.

Sposoby aktualizacji Biblii wewnątrz apokryfu Pseudo-Filona badał Ch. Perrot³⁴ i określił, że jest to egzegeza typu *texte continué*. Forma ta nosi właśnie cechy narracji historycznej, a znajdujemy ją także w *Księdze Jubileuszów*, *Apokryfie Księgi Rodzaju* (1QGenAp) czy w *Dawnych Dziejach Izraela* Flawiusza Józefa³⁵. Ten typ egzegezy można przeciwstawić

³² G. Porton, *Midrash: Palestinian Jews and the Hebrew Bible in the Greco-Roman Period*, w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*, 19, 2, red. H. Temporini, W. Haase, Berlin, New York 1979, 104-138; wspomniany autor precyzuje definicje podane przez wcześniejsze opracowania. Por. także R. Bloch, *Midrash*, DBS V, 1261-1281.

³³ Por. G. Stemberger, *Midrasch. Vom Umgang der Rabbinen mit der Bibel. Einführung – Texte – Erläuterungen*, Beck: München 1989, 22-26.

³⁴ Por. SCh 230, 72.

³⁵ Por. także F. Murphy, *Pseudo-Philo: Rewriting the Bible*, 5; tenże, *Pseudo-Philo, Biblical Characters in*, w: *The Encyclopaedia of the Judaism*, red. J. Neusner, A. Avery-Peck, W. Scott Green, Brill: Leiden, Boston 2004, vol. V, suppl. II, 2212.

analizie tekstu już utrwalonego, której celem jest odnalezienie jego przesłania, choćby o charakterze ezoterycznym. Ten sposób podejścia do tekstu Biblii, charakterystyczny dla midraszów rabinicznych, Perrot nazywa *texte expliqué*. Miałby on się rozwinąć wraz z powstaniem judaizmu rabinicznego i wyeliminować poprzedni, bardziej swobodny sposób egzegezy.

Powracając do zagadnienia gatunku literackiego *Księgi starożytności biblijnych* jako całości, przedstawić trzeba drugą i przeważającą opinię³⁶. Według niej Pseudo-Filon stworzył *rewritten Bible* – powtórnie napisaną Biblię i jest to właśnie rodzaj egzegezy typu *texte continué*. Według D.J. Harringtona chodzi tu o utwory *palestyńskiego judaizmu na przełomie er, które biorą za swoją literacką podstawę bieg samego biblijnego tekstu i najwyraźniej stawiają sobie za swój istotny cel wyjaśnienie i aktualizację biblijnej historii*³⁷. W związku z tym do tego gatunku literackiego można zaliczyć już Księgi Kronik jako przepracowanie tekstu Ksiąg Samuela i Królewskich, a także wiele apokryfów³⁸. Wynika z tego, że jest to bardzo starożytny gatunek literacki. Ponadto tego typu pisma nie wiążą się z określonym środowiskiem językowym, a nawet kulturowym, lecz są związane z określonym podejściem do Biblii. Tak więc można odnaleźć tu dzieła spisane po hebrajsku czy aramejsku (np. *Pierwsza Księga Henocha*), ale także w językach klasycznych (np. niektóre passusy Flawiusza Józefa), byleby poruszały zagadnienia w określony sposób. Tu zaś przeważają elementy opowiadania historycznego, wewnątrz którego tylko ubocznie pojawiają się formy poetyckie, przysłowia mądrościowe czy teksty prawne, z zasady wplecione w nadrzędną narrację o charakterze historycznym, ujętą w porządku chronologicznym. Gdy pisarz odchodzi od tego schematu, poświęcając się ubocznie spekulacjom czy wprowadzając retrospekcje,

³⁶ Por. G. Vermès, *Scripture and Tradition in Judaism. Haggadic studies*, Studia Post-Biblica IV, Brill: Leiden 1961, 68.95; E. Reinmuth, *Pseudo-Philo und Lukas*, *Studien zum Liber Antiquitatum Biblicarum und seiner Bedeutung für die Interpretation des lukanischen Doppelwerks*, WUNT 2/74, Mohr Siebeck: Tübingen 1994, 16.

³⁷ D.J. Harrington, *Palestinian Adaptations of Biblical Narratives and Prophecies*, vol. I: *The Bible Rewritten*, w: R.A. Kraft, G.W.E. Nickelsburg [red.], *Early Judaism and Its Modern Interpreters*, Scholarly Press: Atlanta, Fortress: Philadelphia 1986, 235.

³⁸ Na przykład A. Spiro w nieopublikowanej rozprawie doktorskiej (*Manners of Rewriting Biblical History from Chronicles to Pseudo-Philo*, Columbia University 1953) zalicza Księgi Kronik, Eupolemosa, LAB i częściowo Jub do gatunku *rewriting biblical story*. Być może należy tu zaliczyć także LXX i targumy – aramejskie parafrazy Biblii; zob. G. Vermès, *Scripture and Tradition in Judaism*, 179. Cechy tego gatunku literackiego opisał m.in. P. Alexander, *Retelling the Old Testament*, w: D. Carson, H. Williamson [red.], *It Is Written: Scripture Citing Scripture, Essays in Honour of Barnabas Lindars, SSF*, Cambridge University Press: Cambridge 1988, 116-118.

zwykle służące wyjaśnieniu aktualnie podejmowanego tematu, czyni to płynnie, zatrzymując wtedy opowiadanie historyczne.

W związku z powyższym *powtórne napisanie Biblii* zakłada u czytelnika znajomość jej tekstu. Nie da się zinterpretować tego gatunku literackiego jako zbioru samodzielnych utworów, wewnętrznie oderwanych od swego korzenia. Co więcej, pisma tego typu nie pretendowały do zastąpienia tekstu biblijnego, lecz funkcjonowały jako jego wyjaśnienie i aktualizacja, a więc rodzaj apelu do czytelnika, by odkrył znaczenie Biblii w zmieniającej się rzeczywistości. Chodzi zatem o wymiar dydaktyczny. Nie ma tu znaczenia, czy pierwotnym tekstem było długie opowiadanie, które zostało skrócone, czy wręcz przeciwnie: skąpa wzmianka o bliżej nieznanym bohaterze, uzupełniona za pomocą obcych wątków, rozrosła się do szeregu opowiadań, które łączy często tylko zewnętrzne podobieństwo lub dalekie analogie, ewentualnie sama postać bohatera. Wszystko to może tworzyć napięcia lub nawet niezgodności między opowiadaniem pierwotnym a przepracowaną wersją.

Już sam przegląd treści *Księgi starożytności biblijnych* pokazuje, w jaki sposób Pseudo-Filon bazuje na schemacie, który zaczerpnął z Biblii. Jego dzieło można podzielić na pięć części, które odpowiadają pięciu etapom historii biblijnej³⁹. Ponadto można się zastanawiać, czy ten schemat nie nawiązuje do Pięcioksięgu. W każdym razie podział jest wyraźny i można go przedstawić w odniesieniu do poszczególnych ksiąg biblijnych. W tym miejscu warto wspomnieć, że Księgi Kronik zaczynają się długimi genealogiami, które w syntetycznych listach imion i krótkich wzmiankach przedstawiają historię od Adama aż do śmierci Saula. Możliwe, że Pseudo-Filon chciał uzupełnić tę lukę i stworzył syntezę, której nie sporządził kronikarz, nadając swojemu dziełu charakter uzupełnienia⁴⁰. Możliwe również, że wzorował się na tych właśnie księgach, gdyż LAB 1-8 ujmuje genealogie Księgi Rodzaju w dużym stopniu w sposób właściwy kronikarzowi⁴¹.

³⁹ LAB 1-8: historia początków aż do Abrahama (Księga Rodzaju); LAB 9-19: opowiadanie o Mojżeszu – od Egiptu do Kanaanu (reszta Pięcioksięgu); LAB 20-24: dzieła Jozuego (Księga Jozuego); LAB 25-48: historia sędziów (Księga Sędziów); LAB 49-65: początki epoki królów: Samuel, Saul i Dawid (Pierwsza Księga Samuela). W niniejszym tłumaczeniu część pierwszą podzielono na dwie: tzw. prehistoria (1-5) i dzieje Patriarchów (6-8).

⁴⁰ Por. P. Riessler, *Philo: Das Buch der Biblischen Altertümer*, w: *Altjüdisches Schrifttum außerhalb der Bibel*, F.H. Kerle Verlag: Heidelberg 1966, 735n.

⁴¹ Por. A.-M. Denis et collaborateurs, *Introduction à la littérature religieuse judéo-hellénistique*, t. I: *Pseudépigraphe de l'Ancien Testament*, 407.

Oprócz tego, że dzieło Pseudo-Filona reprezentuje gatunek literacki *po-wtórnie napisanej Biblii*, jest ponadto przykładem modnych w ówczesnym czasie *starożytności*, tak jak np. *Dawne dzieje Izraela*. To dzieło Flawiusza Józefa jest dla nas o tyle istotne, że pochodzi z tego samego żydowskiego kręgu religijno-kulturowego i było zestawiane z LAB. Autorzy pisali co prawda w różnych kontekstach, lecz mówili tym samym językiem Żydów, działali w tym samym kraju i w epoce rzymskiej dominacji⁴². Tworząc syntezę historii w tym samym gatunku literackim, obaj wpisali się w krąg przedstawicieli swoistej mentalności, która wytworzyła wielkie syntetyczne dzieła historyczne⁴³. Liczne opracowania wskazują na podobieństwa formalne i merytoryczne w obrębie dzieł obu autorów. Dotyczą one przede wszystkim aktualizacji, dzięki której dzieła bazujące na dawnych tekstach odpowiadają na aktualne pytania⁴⁴. L.H. Feldman⁴⁵ wyszczególnił w czterech punktach podobieństwa między Flawiuszem Józefem a Pseudo-Filonem:

1. koncentracja historii wokół wielkich postaci;
2. wykorzystanie popularnych historii do interpretacji dawnych opowiadań;
3. treść uwarunkowana adresatem dzieła;
4. adresatem dzieł szerokie grono czytelników.

Oczywiście różnice są wyraźne, lecz dydaktyzm obu dzieł jest jasny i to ten element trzeba uznać za podstawową cechę wspólną. A jest to także cecha charakterystyczna wszelkich zabytków antycznej historiografii.

⁴² Por. I. Fröhlich, *Historiographie et aggada dans le Liber Antiquitatum Biblicarum du Pseudo-Philon*, AAASH 28 (1980) 407.

⁴³ Por. Ch.A. Brown, *No Longer Be Silent: First Century Jewish Portraits of Biblical Women*, Westminster John Knox Press 1992, 15; N.P. Lemche, *How Does One Date on Expression of Mental History? The Old Testament and the Hellenism*, w: L.L. Grable [red.], *Did Moses Speak Attic? Jewish Historiography and Scripture in the Hellenistic Period*, JSOT.S 317, Sheffield Academic Press: Sheffield 2001, 221.

⁴⁴ Por. np. M. Vogel, *Geschichtstheologie bei Pseudo-Philo, Liber Antiquitatum Biblicarum*, w: F. Siegert, J.U. Kalms [red.], *Internationales Josephus-Kolloquium*, MJS 2, Institutum Judaicum Delitzschianum: Münster 1997, 176; N. Calvert-Koyzis, *Paul, Monotheism and the People of God: The Significance of Abraham Traditions for Early Judaism and Christianity*, Continuum Publishing Group: London, New York 2004, 43.

⁴⁵ Por. L.H. Feldman, *Studies in Hellenistic Judaism*, AGJU 30, Brill: Leiden 1996, 60-82.

KSIĘGA STAROŻYTNOŚCI BIBLIJNYCH

Początki istnienia ludzkości

GENEALOGIA OD ADAMA DO LAMEKA

1. ¹Na początku świata¹ Adamowi urodziło się trzech synów i jedna córka: Kain, Noaba, Abel i Set. ²I żył *Adam siedemset lat po tym, jak urodził się Set, i urodziło mu się dwunastu synów i osiem córek*². ³A oto są imiona mężczyzn: Eliseel, Suris, Elamiel, Brabal, Naat, Zarama, Zasam, Maathal i Anath. ⁴A to są jego córki: Fua, Jektas, Arebika, Sifa, Tetia, Saba, Asin. ⁵*Set żył sto pięć lat i urodził mu się Enos. I żył Set siedemset siedem lat po tym, jak urodził mu się Enos, i urodziło mu się trzech synów i dwie córki*³. ⁶A oto są imiona jego synów: Elidia, Fonna i Matha, córka zaś Malida i Thila. ⁷*Enos żył sześćdziesiąt trzy lata i urodził mu się Kainan*⁴. *I żył Enos siedemset piętnaście lat po tym, jak urodził mu się Kainan, i urodziło mu się dwóch synów i⁵ córka*. ⁸A oto są imiona jego synów: Foe i Thaal, córki zaś Katennath. ⁹*A Kainan żył sto siedemdziesiąt lat⁶ i urodził mu się Malaleel. I żył Kainan siedemset trzydzieści lat po tym, jak urodził mu się Malaleel, i urodziło mu się trzech synów i dwie córki*⁷. ¹⁰A oto są imiona mężczyzn: Athak, Socer, Lofa, a imiona córek – Ana i Lewa. ¹¹*Malaleel żył sto sześćdziesiąt pięć lat i urodził mu się Jareth. I żył Malaleel siedemset trzydzieści lat po tym, jak urodził mu się Jareth, i urodziło mu się sied-*

¹ Pierwsze wyrażenie niektóre rękopisy przekazały w mianowniku jako osobne zdanie (*Initium mundi*), traktując je jako tytuł dzieła. Niezależnie od przyjętej wersji krytycznej wyrażenie wprowadza element czasowy, który sytuuje czytelnika w toku narracji opowiadania, jest zatem wskazówką historiograficzną. Przez odniesienie do stwórczej działalności Boga Pseudo-Filon ukierunkowuje czytelnika na zagadnienia teologiczne, rozszerzając jego zainteresowanie na treści znane mu z Biblii.

² Rdz 5, 4. Liczba lat życia Adama za LXX. TM ma 800.

³ Rdz 5, 6n. Liczba lat życia Seta za LXX. TM ma 807.

⁴ Biblijny Kenan.

⁵ Rdz 5, 9n. 715 za LXX. TM ma 815 po urodzeniu się Enosa.

⁶ Rdz 5, 12. Rachuba lat za LXX, TM ma 70 lat.

⁷ Rdz 5, 12n. 730 lat skądinąd nieznanne; LXX ma 740. TM 840.

miu synów i pięć córek⁸. ¹²A oto są imiona mężczyzn: Leta, Mata, Cechar, Melie, Suriel, Lodo, Otim. A oto są imiona córek jego: Ada i Noa, Jebal, Mada, Sella. ¹³Jareth żył sto sześćdziesiąt dwa lata i urodził mu się Enoch. I żył Jareth osiemset lat po tym, jak urodził mu się Enoch, i urodziło mu się czterech synów i dwie córki⁹. ¹⁴A oto są imiona mężczyzn: Lead, Anak, Soboak i Jetar, córek zaś – Tetzeko, Lesse. ¹⁵Enoch żył sto sześćdziesiąt pięć lat i urodził mu się Matusalam. I żył Enoch dwieście lat¹⁰ po tym, jak urodził mu się Matusalam, i urodziło mu się pięć synów i trzy córki. ¹⁶Spodobał się Enoch w owym czasie Bogu i nie znaleziono go, ponieważ przeniósł go Bóg¹¹. ¹⁷Imiona zaś synów jego: Anaz, Zeum, Achau, Feledi, Elith, córek zaś Theiz, Lefith, Leath. ¹⁸Matusalam żył sto osiemdziesiąt siedem lat i urodził mu się Lamek. I żył Matusalam siedemset osiemdziesiąt dwa lata po tym, jak urodził mu się Lamek, i urodziło mu się dwóch synów i dwie córki¹². ¹⁹A oto są imiona mężczyzn: Inab i Rafo, córek zaś Aluma i Amuga.

ZAPOWIEDŹ NARODZIN NOEGO

²⁰Lamek żył sto osiemdziesiąt dwa lata i urodził mu się syn, i nazwał go z powodu jego narodzin Noe, mówiąc: *Ten udzieli nam i ziemi pokoju od tych*¹³, którzy są na niej, z powodu których zostanie ukarana ze względu na nieprawość [ich] złych uczynków¹⁴. ²¹A Lamek żył po tym, jak zrodził Noego, *pięćset osiemdziesiąt pięć lat*¹⁵ <...> ²²A Noe żył trzysta lat i urodzili mu się trzej synowie, *Sem, Cham i Jafeth*¹⁶.

⁸ Rdz 5, 15n.

⁹ Rdz 5, 18n.

¹⁰ Rachuba lat za LXX, TM ma 65 lat do Matusalama i 300 następujących lat do śmierci Henocha.

¹¹ Rdz 5, 24. O przeniesieniu Henocha zob. też Syr 44, 16; 1 Hen 39, 3 i Hbr 11, 5.

¹² Rdz 5, 25n. 187 lat za TM, LXX ma 167. 782 lata za LXX, TM ma 802.

¹³ Rdz 5, 28n. 182 lata za TM. LXX ma 188.

¹⁴ Genealogia Noego kończy się zapowiedzią odpoczynku ziemi, który to odpoczynek przyniesie właśnie ten patriarcha. Autor, bazując na Biblii hebrajskiej, zarysował etymologię imienia Noe od czasownika *odpoczywać*. Ciekawym zagadnieniem jest związek między owym odpoczynkiem a popełnianym na ziemi złem, które obciąża ją i stworzenie w ogóle. W Biblii ten temat porusza ogłoszony Adamowi wyrok Boga, że z powodu grzechu pierwotnego w pocie czoła będzie zdobywał pożywienie (Rdz 3, 17). Tradycja ta ma swoje echo także u proroków. Według niej owocem popełnianego zła jest nieurodzaj, śmierć zwierząt użytkowych i ogólnie zły stan natury (np. Oz 4, 3). Według tradycji zawartej w *Pierwszej Księdze Henocha* przed potopem sama ziemia miała poskarżyć się Bogu na popełniane na niej zło (1 Hen 6-8). Być może Pseudo-Filon nawiązuje również do tego motywu.

¹⁵ Rdz 5, 30. TM ma 595 lat, LXX 565.

¹⁶ Rdz 5, 32. Według TM i LXX Noe miał wtedy 500 lat.

GENEALOGIA OD KAINA DO LAMEKA

2. ¹*Kain zaś mieszkał na ziemi bojąc się*¹⁷, według tego, co przeznaczył mu Bóg po tym, jak zabił Abła, swego brata; a imię żony jego – Themech. ²*Kain zbliżył się do Themech, swojej żony, a [ona] poczęła, i porodziła Enocha*¹⁸. ³*Kain zaś miał piętnaście lat, kiedy to uczynił, i odtąd zaczął budować miasto, aż założył siedem miast*¹⁹. A oto są nazwy miast. Nazwa pierwszego miasta *jak imię jego syna Enoch*²⁰, nazwa zaś drugiego miasta Maui, a trzeciego Leed, czwartego zaś Teze, i piątego Jeska, zaś nazwa szóstego Celeth, i nazwa siódmego Jebbat. ⁴*A Kain żył po tym, jak urodził mu się Enoch, siedemset piętnaście lat, i urodziło mu się trzech synów i dwie córki. A oto są imiona jego synów: Olad, Lizaf, Fosaf; a córek jego – Citha i Maak. A ogólna liczba wszystkich dni Kaina to siedemset trzydzieści lat; i umarł. ⁵Wtedy Enoch wziął sobie za żonę kobietę spośród córek Seta, a ona urodziła mu Cirama i Kuuta, i Madaba. *Ciramowi zaś urodził się Matusael <...> Matusaelowi zaś urodził się Lamek*²¹.*

PRZESTĘPSTWA W RODZINIE LAMEKA

⁶*Lamek zaś wziął sobie dwie żony. Imię pierwszej Ada, a imię drugiej Sella*²². ⁷*Ada urodziła Jobaba; on właśnie był ojcem wszystkich mieszkających pod namiotami i pasących drobne bydło. A potem urodziła Jobala, który jako pierwszy zaczął uczyć wszelkiej gry na flecie*²³. ⁸W owym czasie, gdy mieszkańcy ziemi zaczęli czynić zło, każdy wobec żony bliźniego swego, gwałcąc je, oburzył się Bóg. Ponadto [Jobal] zaczął grać na lutni i cytrze, i na wszelkim instrumencie wydającym słodki dźwięk²⁴ i niszczyć

¹⁷ Rdz 4, 16.

¹⁸ Rdz 4, 17.

¹⁹ Według Rdz 4, 17 i Jub 4, 9 założył tylko jedno miasto.

²⁰ Rdz 4, 17.

²¹ Rdz 4, 18.

²² Rdz 4, 19. Według Jub 4, 28 żona Lameka miała na imię Betenos, córka Enocha. Podobnie aramejski *Apokryf Księgi Rodzaju* mówi o Bitenosz (1QGenAp 2, 3).

²³ Rdz 4, 20n.

²⁴ Synowie Lameka zostali przedstawieni jako pierwsi wynalazcy. Zgodnie z tradycją biblijną najstarszy Jobab miał dać początek mieszkającym w namiotach i pasterzom (Rdz 4, 20n). Jobal miał wynaleźć instrumenty muzyczne i zacząć nauczać muzyki, to zaś Pseudo-Filon połączył z cudzołóstwem i gwałtami na żonach bliźnich oraz zniszczeniem ziemi, a ostatecznie ze zniewagą Boga. Zapewne jest to rozwinięcie związku muzyki z rozwiązłością i z pogańskimi kultami, zwłaszcza Pana (C. Westermann, *Genesis. Kapitel 1-11*, Berlin 1983, 449-453). Najmłodszy Tobel (biblijny Tubal-Kain) miał wynaleźć metalurgię i rozpocząć bałwochwalczy kult posągów. 1 Hen 6n przypisuje ten wynalazek upadłym aniołom. Tradycje te wydają się opierać na przekonaniu o szczególnej roli metalurgów

ziemię²⁵. ⁹*Sella natomiast urodziła Tobela i Mizę, i Theffę. To właśnie Tobel pokazał ludziom sposoby wyrobu przedmiotów z łożu i cyny, i żelaza, i brązu²⁶, i srebra, i złota.* ¹⁰*A Lamek powiedział do obu swoich żon, Ady i Selli: „Słuchajcie mego głosu, żony Lameka, i zwróćcie uwagę na moje postanowienie! Zaiste, zdeprawowałem mężczyzn dla siebie i oderwałem niemowlęta od piersi, aby moim synom i mieszkańcom ziemi pokazać, jak czynić zło²⁷. Więc teraz Kain będzie pomszczony siedem razy, a Lamek siedemdziesiąt siedem razy”²⁸.*

POTOP

3. ¹*A kiedy ludzie zaczęli się mnożyć na ziemi, rodziły się im piękne córki. Synowie Boga widzieli, że córki człowiecze były piękne; brali sobie żony ze wszystkich, które wybrali²⁹.* ²*Wtedy Bóg rzekł: „Nie będzie odróżniał duch mój w człowieku na wieki³⁰, gdyż człowiek jest istotą cielesną; niechaj więc żyje tylko sto dwadzieścia lat”³¹, na które [Bóg] ustalił kres świata³², ponieważ zbrodnie nie znikają z jego rąk.* ³*A Bóg widział, że we wszystkich mieszkańcach ziemi dopełniły się czyny nieprawne, bo planowali*

w kontekście pierwotnych mitologii (M. Eliade, *Kosmologia i alchemia babilońska*, Warszawa 2000, 58n.82n). LAB nawiązuje tu do mitu o upadku ludzkości w miarę jej postępu. Tradycja żydowska idzie w tym temacie w dwóch kierunkach: pozytywnym i negatywnym. Artapanos i Eupolemos reprezentują pierwsze stanowisko i przypisują wynalezienie wszelkiej kultury patriarchom, zaś Flawiusz Józef prezentuje pesymistyczne poglądy, podobnie jak LAB. Analogiczne tradycje znajdujemy w literaturze pogańskiej, m.in. u Hezjoda, Wergiliusza, Owidiusza i Strabona. Zob. s. 46.

²⁵ Według proroków *zniszczenie ziemi* ma miejsce w przypadku przelania krwi lub cudzołóstwa, które często symbolizuje bałwochwalstwo.

²⁶ Rdz 4, 22. Tobel za LXX. TM ma Tubal-Kain. Metalurgia jako źródło bałwochwalstwa – zob. 1 Hen 8, 1n.

²⁷ Według Rdz 4, 23n Lamek to typ człowieka mściwego i okrutnego; o ile Kain miał być pomszczony siedem razy, on siedemdziesiąt siedem, a ponadto gotów był odpłacić śmiercią, gdyby ktoś go zranił. Pseudo-Filon rozszerza jego negatywne oddziaływanie na całą ludzkość. Lamek miał deprawować mężczyzn i odrywać ssące niemowlęta do piersi matek. Późniejsza tradycja powie wprost, że był pierwszym homoseksualistą na ziemi.

²⁸ Rdz 4, 23n.

²⁹ Rdz 6, 1n.

³⁰ Zapewne odróżniał w sensie przebywania ducha Bożego w człowieku jako najwyższym stworzeniu, stworzonym na obraz i podobieństwo Boże. Terminologia za TM. LXX ma *nie pozostanie*.

³¹ Rdz 6, 3.

³² Opisując przyczyny potopu, Pseudo-Filon praktycznie cytuje Biblię. Czas życia stu dwudziestu lat ogranicza do ludzi sprawiedliwych i uzasadnia latami życia Mojżesza (LAB 13, 8).

przewrotność przez wszystkie dni³³. Rzekł: „Zgladzę człowieka i wszystko, co wyrosło na ziemi³⁴, ponieważ żal mi, że go stworzyłem”³⁵. ⁴Noe jednak znalazł łaskę i miłosierdzie³⁶ przed Panem, a takie są dzieje jego pokolenia. Noe, który był człowiekiem sprawiedliwym i nieskalanym w swoim pokoleniu, spodobał się Bogu³⁷. Do niego to Bóg rzekł: „Nadszedł czas dla wszystkich ludzi zamieszkujących ziemię, ponieważ ich czyny są bardzo złe. Teraz więc zbuduj sobie arkę z drzewa cedrowego. A tak ją zbudujesz: jej długość będzie wynosić trzysta łokci, a szerokość pięćdziesiąt łokci i wysokość trzydzieści łokci³⁸. Potem wejdiesz do arki ty i żona twoja, i synowie twoi, i żony twoich synów z tobą; bo z tobą ustanowię moje przymierze³⁹, gdy będę niszczył wszystkich mieszkańców ziemi. A ze zwierząt czystych i z czystych ptaków nieba weźmiesz po siedem: samca i samicę, by ich potomstwo mogło przeżyć na ziemi⁴⁰. Z bydła i z ptaków nieczystych weźmiesz sobie po dwa, samca i samicę. Zarazem weźmiesz dla siebie i dla nich [coś] do jedzenia”⁴¹. ⁵I Noe uczynił tak, jak mu Bóg rozkazał⁴². I wszedł do arki on sam i wszyscy jego synowie wraz z nim⁴³. A po siedmiu dniach woda potopu zaczęła pojawiać się na ziemi. W owym dniu otworzyły się wszystkie otchłanie, wielkie źródło i wodospady nieba i wielki deszcz padał na ziemi czterdzieści dni i czterdzieści nocy⁴⁴. ⁶A był właśnie rok tysiąc sześćset pięćdziesiąty drugi od stworzenia przez Boga nieba i ziemi; dzień, w którym ziemia ze swoimi mieszkańcami została spustoszona z powodu nieprawości ich czynów. ⁷A kataklizm trwał na ziemi sto pięćdziesiąt dni⁴⁵; pozostał

³³ Rdz 6, 5.

³⁴ Opowiadanie o potopie wykazuje bardzo duże podobieństwa do Biblii. Pseudo-Filon mówi, że wody potopu zniszczą także wszystko, co rosło na ziemi. Powraca tu przekonanie, że popełniane zło nie zatrzymuje się na winowajcy, lecz obejmuje również naturę (np. Oz 4, 3).

³⁵ Rdz 6, 7.

³⁶ Obok łaski u Boga Noe znalazł także miłosierdzie. To wyrażenie znajdujemy jedynie w Est 2, 17. Być może w skojarzeniach z Esterą i jej rolą w ocaleniu Żydów należy upatrywać źródeł przedstawienia Noego. Akcent spoczywający na miłosierdziu ukazuje Noego jako nie tyle niewinnego, ile tego, który spodobał się Bogu, co umożliwia opuszczenie uzasadnienia tego wyboru.

³⁷ Rdz 6, 8n.

³⁸ Rdz 6, 13-15.

³⁹ Rdz 6, 18.

⁴⁰ Rdz 7, 2-4.

⁴¹ Rdz 6, 19-21.

⁴² Rdz 7, 5.

⁴³ Rdz 7, 7.

⁴⁴ Rdz 7, 10-12.

⁴⁵ Rdz 7, 24.

tylko sam Noe i ci, którzy z nim byli w arce⁴⁶. Skoro tylko wspomniał Bóg na Noego, woda zaczęła opadać⁴⁷. ⁸W dziewięćdziesiątym dniu⁴⁸ osuszył Bóg ziemię i rzekł do Noego: „Wyjdź z arki ty i wszyscy, którzy są z tobą. Rośnijcie i mnożcie się na ziemi”. I wyszedł Noe z arki, on sam, synowie jego i żony jego synów. Wszystkie zwierzęta i gady, i ptaki, i bydło wyprowadził ze sobą, jak nakazał mu Bóg. Wtedy Noe zbudował ołtarz dla Pana i wziął [część] z całego czystego bydła i z czystych ptaków i ofiarował całopalenia na ołtarzu, a zostało to przyjęte przez Pana jako woń odpoczynku⁴⁹.

BŁOGOSŁAWIENSTWO ŚWIATA PO POTOPIE

⁹Po czym Bóg rzekł: „Nie będę już więcej zlorzeczył ziemi z powodu człowieka, ponieważ usposobienie⁵⁰ jego serca jest nierozsądne od swojej młodości, dlatego już więcej nie zniszczę razem wszystkiego, co żyje, jak to uczyniłem⁵¹. Ale gdy zgrzeszą mieszkańcy ziemi, ukarzę ich głodem albo mieczem, albo ogniem, albo śmiercią, i nastąpi trzęsienie ziemi, i rozprszą się na tereny niezamieszkałe⁵². Ziemi jednak nie pozwolę już zniszczyć wodą potopu⁵³. I po wszystkie dni [istnienia] ziemi dniem i nocą będą

⁴⁶ Rdz 7, 23.

⁴⁷ Rdz 8, 1.

⁴⁸ Czas trwania potopu według TM to 307 dni, według LXX 287. Tu rachuba oryginalna (7+40+150+90). Por. *Livre des Antiquités bibliques*, trad. et comm. J. Hadot, 1239.

⁴⁹ Rdz 8, 14-21.

⁵⁰ Usposobienie, łac. *figura*, hebr. *jēšer*, gr. *πλάσμα*, zakłada treść bardziej materialną niż LXX, która ma *διάνοια* – myśl. Por. Syr 15, 14; 17, 6; *Livre des Antiquités bibliques*, trad. et comm. J. Hadot, 1239-1240.

⁵¹ Rdz 8, 21.

⁵² Sposoby ewentualnej kary dla grzeszników: *głód, miecz, ogień, zaraza, trzęsienie ziemi* i *wygnanie w okolice niezamieszkałe* to obrazy, które znajdujemy u proroków. Ez 14, 13 w związku z ocaleniem Noego wymienia cztery tego typu kary: miecz, głód, dzikie zwierzęta i zarazę. Wydaje się, że dzikie zwierzęta należy zestawić z wygnaniem w okolice niezamieszkałe; jedna i druga kara wiąże się z wyludnieniem. Ogień nawiązuje do historii Sodom i Gomory (L.H. Feldman, *Questions about the Great Flood, as Viewed by Philo, Pseudo-Philo, Josephus, and the Rabbis*, ZAW 115 (2003) 412n). Pojawia się także w opisach dnia Pańskiego jako zapowiedź kary zesłanej przez Boga (np. Ml 3, 2; Dz 2, 19; Ap 8, 7). Trzęsienie ziemi natomiast to obraz powracający w tym samym kontekście w Starym (Ez 38, 19) i w Nowym Testamencie (Mt 24, 7; Mk 13, 8 i Łk 21, 11; Ap 6, 12; 8, 5; 11, 13.19 i 16, 18).

⁵³ Jak wspomniano, ziemię mogło skazić przelanie krwi i bałwochwalstwo. Skażenie przez wody potopu to zapewne aluzja do tego, że zanieczyszczają ją również zwłoki. Sprowadziło ten stan wydanie przez Boga wyroku śmierci i niepogrzebanie zwłok przed zachodem słońca (Pwt 21, 23). Można więc sądzić, że w LAB 3, 9 chodzi o aspekt rytualny, który wskazuje na zainteresowanie autora przepisami Prawa.

*trwały: siew i żniwo, zimno i ciepło, wiosna i jesień*⁵⁴, tak długo, aż wspomnę na tych, którzy zamieszkują ziemię, by wypełniły się czasy⁵⁵.

¹⁰Gdy zaś wypełnią się lata świata⁵⁶,
wtedy osłabnie światło i zagasną ciemności,
ożywią umarłych i podniosę śpiących z ziemi⁵⁷.
Otchłań odda należność swoją,
a Zagłada zwróci swój depozyt⁵⁸,
abym oddawał każdemu według jego czynów
i według owoców jego postępowania,
aż dokonam sądu między duszą i ciałem⁵⁹.
Odpocznie świat i zniknie śmierć,
a otchłań zamknie swoją paszczę.
I ziemi bezowocnej już nie będzie
ani bezpłodnej wśród mieszkających na niej.
I każdy, kto we Mnie został usprawiedliwiony,

⁵⁴ Zob. Rdz 8, 22. Dzień i noc, wzmiankowane w przymierzu noachickim jako znak błogosławieństwa Bożego (Rdz 8, 22), stają się tu synonimami zmienności i przemijania. Siew i żniwo, zimno i ciepło, lato i jesień dniem i nocą będą trwały jako owoc przymierza, aż wspomni Bóg na mieszkańców ziemi, by wypełnił się czas. Motyw ten powraca w LAB 3, 10; w obu tekstach określa koniec świata. W opisanych tu wydarzeniach brak jakiegokolwiek idei mesjańskiej. To wyjątkowe ujęcie, zachowujące wyobrażenia starotestamentalnego dnia Pańskiego. Możliwe, iż powodem jest to, że Pseudo-Filon działał w okresie skompromitowania się politycznego mesjanizmu lub użył powyższego schematu w celu odciążenia się od wczesnochrześcijańskiej doktryny.

⁵⁵ LAB za pomocą potopu przedstawił periodyzację dziejów według schematu: początek świata – potop – paruzja. Syr 44-50 dzieli historię świata według zawartych z Bogiem przymierzy, 1 Hen 10, 11 – 11, 1 od stworzenia do potopu i od potopu do Abrahama, późniejsza 1 Hen 93, 4n od stworzenia do potopu, do Abrahama i do wiecznego Izraela. 4 Ezd dzieli historię na okresy od Adama do Prawa, od Prawa do Dawida i od Dawida do zbudowania świątyni. Rz 5, 12-21 tworzy epoki od Adama do Mojżesza, od Mojżesza do Chrystusa. Tę samą co LAB periodyzację zawiera 2 P 3, 13 i apokryf *Życie Adama i Ewy* 49, 3. Podstawą jest skojarzenie pierwszej powszechnej zagłady przez wodę z ostateczną powszechną zagładą przez ogień. Zatem *jaki początek świata, taki i jego koniec*.

⁵⁶ Błogosławieństwo zostało wyrażone w szeregach zdań paralelnych, zdradzających opracowanie retoryczne czy wręcz poetyckie. Choć nie ujmują tego wydania krytyczne, podział na stychy uwidacznia literacki charakter tekstu.

⁵⁷ Wzmianka o powszechnym zmartwychwstaniu.

⁵⁸ W tych samych obrazach Ap 20, 13 opisuje przebieg Sądu Ostatecznego. Zagłada to prawdopodobnie hebrajski Abaddon. Por. Ap 9, 11. Także LAB 16, 3 i 18, 8. O depozycie zob. LAB 33, 3; 2 Ba 21, 23; 42, 7n.

⁵⁹ Sąd znany przede wszystkim z Listów św. Pawła. Przeciwwstawienie uczynków ducha uczynom ciała (np. Ga 5, 16-25) wiąże się ściśle z odpłatą: kto spełnia požądania ciała, nie podoba się Bogu. Jest to więc wspólne antropologiczne przekonanie, ujmujące człowieka jako sferę działania dwóch potęg o różnej duchowej kwalifikacji.

nie ulegnie skażeniu⁶⁰.

I nastanie inna ziemia i inne niebo⁶¹,
wieczyste mieszkanie⁶².

¹¹I Bóg dodał, mówiąc *do Noego i do jego synów*: „*Oto ja ustanawiam moje przymierze z wami i z waszym potomstwem po was*⁶³, mianowicie że nie pozwolę już skalać ziemi wodą potopu⁶⁴. A wszystko, co się porusza i żyje, będzie dla was pokarmem. Jednakże nie będziecie jedli mięsa z krwią życia⁶⁵. Kto zaś przeleje krew człowieka, krew jego będzie przelana, ponieważ człowiek został stworzony na obraz Boga⁶⁶. Wy zaś rośnijcie się, i napełniajcie ziemię⁶⁷, jak wielość ryb mnożących się w falach”.

¹²I rzekł Bóg: „*To jest przymierze, które ustanawiam między mną a wami*⁶⁸. *I będzie tak: gdy zasłonię niebo obłokami, ukaże się łuk mój na obłoku*⁶⁹, a będzie to na pamiątkę⁷⁰ przymierza między mną i wami, a także między wszystkimi mieszkańcami ziemi”⁷¹.

⁶⁰ Odcięcie się od grzechu, który kała człowieka. Por. także LAB 33, 4.

⁶¹ Por. Iz 66, 22. W tle występującego w LAB przymiotnika *inny* zgodnie z wyrocznią Iz 66, 22 należy widzieć raczej hebrajski termin *nowy*. Chodzi tu nie o nowość kolejnego świata, lecz o jakościowe przekształcenie stworzonej rzeczywistości. LAB przypomina ponadto nowotestamentalne opisy nowego nieba i nowej ziemi z Apokalipsy św. Jana (i Jeruzalem; np. Ap 21, 2-10).

⁶² Wyobrażenie nowego świata opiera się na doczesności. Elementy te są związane z obrazem pierwotnego stworzenia, a nowy świat to wolny od skutków zła i trwający wiecznie Eden.

⁶³ Rdz 9, 8n.

⁶⁴ Rdz 9, 11.

⁶⁵ Rdz 9, 3n.

⁶⁶ Rdz 9, 6n.

⁶⁷ Rdz 9, 1.

⁶⁸ Rdz 9, 12.

⁶⁹ Rdz 9, 14.

⁷⁰ Ostatnim kontekstem odwołania się Pseudo-Filona do potopu jest jego interpretacja liturgiczna, a ściśle aspekt trwałości zobowiązań i znaków przymierza. Gdy więc ludzie wkrótce po potopie modlili się o deszcz, Bóg zesłał go i rozciągnął na obłokach znak przymierza. W odpowiedzi na to złożono Bogu pierwszą ofiarę całopalną, w czym można widzieć opis początku regularnego kultu (LAB 4, 5). Wierność liturgicznym celebracjom, zwłaszcza w Święto Namiotów, zapewniać miała stałą życzliwość Boga i trwałość postanowień dotyczących deszczu (LAB 13, 7). Związek z tym świętem jest naturalny, gdyż obchodzono je na pamiątkę pobytu na pustyni i jako dziękczynienie za plony. Również łuk w późniejszej interpretacji stał się narzędziem wzajemnej pamięci w relacji Bóg – Izrael (LAB 19, 11). W tym sensie jest on paralelny do laski Mojżesza (Wj 19, 11), chleba praśnego (Wj 13, 4) i kamiennych tablic złożonych w arce (Wj 26, 12). Zatem rozumienie przez Pseudo-Filona potopu w kontekście liturgii zbieżne jest z pojmowaniem przymierza synajskiego i liturgii w okresie międzytestamentalnym (F. Manns, *La preghiera d'Israele al tempo di Gesù*, Collana studi biblici 28, Edizioni Dehoniane: Bologna 1996, 51).

⁷¹ Rdz 9, 16.

GENEALOGIA POTOMKÓW NOEGO DO RAGAWA

4. ¹A synami Noego, którzy wyszli z arki, byli: Sem, Cham⁷² i Jafeth⁷³.
²Synowie Jafetha to Gomer, Magog i Madaj, Nidiazek, Tubal, Mokteras, Cenez, Rifath i Thegorma, Elisa, Dessin, Cethin, Tudan⁷⁴. A synowie Gomera to Thelez, Lud, Deberleth. A synowie Magoga to Cesse i Thifa, Faruta, Ammiel, Fimej, Goloza, Samanak. A synowie Tudana to Sallus, Felukta, Fallita. A synowie Tubala to Fanata, Nowa i Ewa. A synowie Tirasa to Maak, Tabel, Balana, Samplameak, Elaz. A synowie Mellecha to Amboradat, Urak, Bosara. A synowie Ceneza to Jubal, Zaraddana, Anak. A synowie Heriego to Fuddet, Doad, Defad, Zaed, Enoch. A synowie Torgomy⁷⁵ to Abiuth, Safath, Apsali, Zepthir. A synowie Elisy to Makziel, Temna, Ela, Finon. A synowie Tessisa to Mekkul, Loon, Zelatabak. A synowie Duodennina to Itheb, Beath, Feneth. ³To są ci, którzy rozproszyli się i zamieszkali w ziemi Persów i Medów, na wyspach, które są na morzu⁷⁶. Wystąpił Fanath, syn Dudeniego⁷⁷, i polecił zbudować statki do żeglowania po morzu⁷⁸. I wtedy rozproszyła się trzecia część [mieszkańców] ziemi. ⁴Dometeth i jego synowie wzięli [w posiadanie ziemię]⁷⁹ Ladech. Magog zaś i jego synowie wzięli Degal. Madain i jego synowie wzięli Besto. Juban i jego synowie wzięli Ceel. Tubal i jego synowie wzięli Ceed. Misech i jego synowie wzięli Nefti. Iras i jego synowie wzięli Jeskę. Duodennin i jego synowie wzięli Godę. Rifath i jego synowie wzięli Bosorrę. Tergoma i jego synowie wzięli Futh. Elisa i jego synowie wzięli Thabolę. Thesis⁸⁰ i jego synowie wzięli Marecham. Cethim i jego synowie wzięli Thaan. Duodennin i jego synowie wzięli Karubę. ⁵A wtedy zaczęto uprawiać ziemię i na niej siał. A gdy ziemia była spragniona, mieszkańcy ziemi wołali do Boga, a [On] ich wysłuchał i zesłał deszcz. I działo się tak: gdy deszcz padał na ziemię, ukazał się łuk na obłokach. Mieszkańcy ziemi ujrzeli znak

⁷² Od tego miejsca wariant ortograficzny łac. *Cam*.

⁷³ Rdz 9, 18.

⁷⁴ Rdz 10, 2-4.

⁷⁵ Różne lekcje w rękopisach. Prawdopodobnie chodzi o Thegormę.

⁷⁶ Rdz 10, 5.

⁷⁷ Zapewne Feneth, syn Duodennina.

⁷⁸ Wzmianki o założycielach miast są zgodne z tradycją biblijną. Większość imion ma zatem charakter eponimiczny. Nowością jest to, że Fanath zamieszkujący wyspy zaczął budować okręty. Imię jego należy wiązać z Fenicją, a jego inicjatywę o wiele bardziej z mitem o pierwszych wynalazcach niż z ogólną biblijną wzmianką o mieszkańcach wysp (Rdz 10, 5). Było rzeczą ogólnie znaną, że Fenicjanie specjalizują się w morskiej żegludze.

⁷⁹ Dosł. *acceperunt*.

⁸⁰ Zapewne niekonsekwencja w zapisie imienia Tesisis.

przymierza i upadli na twarz, i złożyli Bogu ofiary całopalne⁸¹. ⁶*Synami zaś Chama byli Chus i Mestra, i Funni, i Kanaan. A ci synami Chusa: Saba i Ewila, Sabatha, Regma i Sabathaka. A ci synami Regmy: Saba i Thudan*⁸². A ci synami Funniego: Zelew, Pelup, Geluk, Lefuk. *A ci synami Kanaana: Sidona, Endain, Racin, Simmin, Uruin, Nemigin, Amathin*⁸³, Nefin, Telaz, Elat, Kusin. ⁷*Chusowi zaś urodził się Nemrod. On jako pierwszy pysznił się wobec Pana*⁸⁴. *Mestrze zaś urodził się Ludin i Niemigin, i Labin, i Latwin, i Petrosoniin, i Ceslun, od którego pochodzą Filistyni i mieszkańcy Kapadocji*⁸⁵. ⁸Wtedy także oni zaczęli budować miasta. A oto miasta, które zbudowali: *Sydon*⁸⁶ i jego okolice, to jest: Resun, Beosomaza, Gerras, Kalon, Dabirkamo, Tellun, Lachis, *Sodoma i Gomora, Adma*⁸⁷ i *Seboim*⁸⁸. ⁹*A synami Sema byli: Elam, Aszszur, Arfaksas, Luzi, Aram. A synami Arama: Us, Ul, Gedrumese. Arfaksasowi natomiast urodził się Sala, Sali zaś urodził się Heber. A Heberowi urodziło się dwóch synów; imię pierwszego Falech, ponieważ za jego życia ziemia została podzielona, zaś imię brata jego Jektan*⁸⁹. ¹⁰*Jektanowi zaś urodził się Elimodan i Salastra, i Mazaam, Rea, Dura, Uzja, Deglabal, Mimoel, Sabthfin, Ewilach, Jubab*⁹⁰. A synami Falecha byli: Ragaw⁹¹, Refuth, Zefaram, Akulon, Sachar, Sifaz, Nabi, Suri, Secjur, Falakuz, Rafo, Faltia, Zaldefal, Zafis i Arteman, Helifaz. Oto synowie Falecha i takie są ich imiona. Wzięli sobie oni żony spośród córek Jektana i mieli synów i córki⁹², i napełnili ziemię.

⁸¹ Tekst dotyczy początków kultu i jest pierwszym opisem realizacji przez Boga obietnic przymierza noachickiego. Pełni funkcję, którą w Biblii znajdujemy w opisie początków kultu po urodzeniu się Seta (Rdz 4, 26). Związek z pozytywną linią genealogiczną ludzkości w obu przypadkach jest zamierzony.

⁸² Rdz 10, 6n.

⁸³ Rdz 10, 15-18.

⁸⁴ Rdz 10, 8n.

⁸⁵ Rdz 10, 13n. Kapadocja to znani z Rdz 10, 14 Kaftoryci.

⁸⁶ Łac. *Sidona*, zatem nazwę miasta przypisano jego hipotetycznemu założycielowi.

⁸⁷ Łac. *Adama*, co przypomina hebrajską nazwę ziemi uprawnej.

⁸⁸ Rdz 10, 19.

⁸⁹ Rdz 10, 22-25.

⁹⁰ Rdz 10, 26-29.

⁹¹ Łac. *Ragau*.

⁹² Rdz 11, 17-20.

Spis treści

Wykaz skrótów	7
Wstęp	11
1. Wydania tekstu	12
2. Gatunek literacki	16
3. Czas powstania	20
4. Problem autorstwa	25
5. Historia tekstu	29
6. Język łaciński Pseudo-Filona	31
7. Problem zakończenia	35
8. Główne zasady kompozycji	37
8.1. Genealogie i katalogii	38
8.2. Kompozycja epizodów	39
8.3. Przedstawienie Boga	41
8.4. Niektóre elementy przedstawień bohaterów	42
8.5. Reinterpretacja Biblii Biblij	44
9. Pseudo-Filon a kultura grecko-rzymska	45
10. <i>Księga starożytności biblijnych</i> jako apokryf	49
11. Pseudo-Filon w starożytności i średniowieczu	54
12. Uwagi do tłumaczenia i komentarza	57
Bibliografia	61
KSIĘGA STAROŻYTNOŚCI BIBLIJNYCH	75
Początki istnienia ludzkości	75
Abraham i jego synowie	88
Dzieje Mojżesza	98
Dzieje Jozuego	132
Historia sędziów	148
Początki epoki królów	219
<i>Księga starożytności biblijnych</i> w <i>Kronice Jerachmeela</i>	257
Wybrana bibliografia do <i>Kroniki Jerachmeela</i>	259
<i>Księga starożytności biblijnych</i> . Przekład wersji hebrajskiej	261
Indeks biblijny	287
Indeks źródeł pozabiblijnych	302
Indeks osób	307
Indeks autorów	318
Indeks miejsc	321